

ЦЕЛЕСЪОБРАЗНОСТ НА НАКАЗАНИЯТА ДОЖИВОТЕН ЗАТВОР И ДОЖИВОТЕН ЗАТВОР БЕЗ ЗАМЯНА В БЪЛГАРСКОТО НАКАЗАТЕЛНО ПРАВО

Невена Орманджиева

Summary: The report takes into consideration the issues about the following penalties: life imprisonment and life imprisonment without substitution; if those penalties achieve their objective according to Art.36 of the Penal Code. The penalty goals are: correcting the criminal's behavior, warning impact on him, excluding the chance to commit a crime again and a general prevention. The author's conclusion is that life imprisonment does not achieve all objectives under Art.36 of the Penal Code. It mostly realizes the general prevention and limits the chance for the criminal to commit a crime again. Life imprisonment does not have a real perspective for release. That is why it cannot correct the convict's behavior and it does not have a warning impact on him.

Key words: life imprisonment, penalty goals, correcting the convict's behavior

Целесъобразността е признак на наказанието. Съвременното наказателно право изисква от него да бъде не само справедливо (съответно) възмездие за извършено престъпление, но и да съдейства за предотвратяване на нови престъпления от страна на децата и другите граждани като регулира бъдещото им поведение в желана за обществото насока. Така, макар и да се основава на принадлежащ към миналото юридически факт (престъплението), наказанието е ориентирано към бъдещето и е подчинено на определени от закона цели. Те са формулирани в чл. 36 ал. 1 от Наказателния кодекс, съгласно който: "Наказанието се налага с цел: 1) да се поправи и превъзпита осъденият към спазване на законите и добрите нрави, 2) да се въздейства предупредително върху него и да му се отнеме възможността да върши други престъпления и 3) да се въздейства възпитателно и предупредително върху другите членове на обществото."

В правната литература целите се определят като установени в закона резултати, до които трябва да доведе използването на наказанието¹. Първите три от тях се отнасят до извършителя на престъплението и формират т.нар. индивидуална превенция. Останалите две са насочени към другите членове на обществото и образуват т.нар. генерална (обща) превенция. Целите на наказанието не са просто "пожелание" на законодателя относно резултатите на наказателната дейност. Те са установени общо, императивно и кумулативно, от което следва, че всяко наказание, предвидено в НК и налагано от българските съдилища, трябва в максимална степен да постига всички изброени в чл. 36

цели. Това превръща целите на наказанието в принцип на наказателното право, определящ както практическата дейност по прилагане на наказанията², така и законодателната дейност, чрез която се развива и изменя санкционната система.

Въпросът за целесъобразността трябва да бъде обсъждан с въвеждането на всяко ново наказание в НК. Без съмнение това важи и за двата вида доживотен затвор, с които системата на наказанията беше "обогатена" в последните години на миналия век. През 1995 г. е въведено наказанието доживотен затвор (чл. 38а НК) като междинна алтернатива на срочното лишаване от свобода и смъртното наказание. При отмяната на смъртното наказание през 1998 г. то бе заменено с доживотен затвор без замяна (чл. 37, ал. 2 и чл. 38 НК). Поради своя характер и последици за осъдените, доживотното лишаване от свобода, и в двете му разновидности, е изключително тежко наказание. Затова и проблемът за съответствието му с целите по чл. 36 НК има особено значение.

На първо място, доживотният затвор е наказание, на което се разчита в борбата с най-тежките умишлени престъпления. Поради това е нормално от него да се очаква по-силно и интензивно (в сравнение с другите видове наказания) въздействие спрямо престъпния деец и останалите граждани, т.е. най-пълно реализиране целите на наказанието. Същевременно в наказателноправната литература неведнъж са изразявани съмнения относно неговата целесъобразност и ефективност³. Освен това, погледнато исторически, доживотният затвор не присъства в санкционната система на НК при неговото създаване през 1968 г. и категорично се отрича в правната теория от този период като противоречащ на принципите на хуманизма и целесъобразността⁴, на концепцията за наказанието въобще⁵. Това поражда въпроса доколко последвалото му въвеждане в НК би могло да съответства на принципите и целите на наказанието, чиято правна уредба е останала непроменена до днес. На трето място, целите по чл. 36 НК са част от правната уредба на наказанието доживотен затвор без замяна. Те са разграничителен критерий между двата вида доживотен затвор в случаите, когато са предвидени като алтернативни санкции за едно и също престъпление. Следователно проблемът за целесъобразността касае не само принципното (теоретичното) обосноваване на двете наказания, но и практическото им прилагане.

Тяхната правна уредба отразява разбирането, че могат да осъществят целите на наказанието. Съгласно чл. 38, ал. 1 НК доживотен затвор без замяна може да се наложи само, когато целите по чл. 36 НК не могат да бъдат постигнати чрез по-леко наказание, т.е. чрез доживотен затвор. Така законодателят приема, че в определени случаи доживотният затвор без замяна е единствената и последна възможност за постигане целите на наказанието. И обратно, той не се прилага в случаите, когато тези цели могат да се реализират посредством класическия доживотен затвор.

Същевременно особеностите на доживотното лишаване от свобода сами по себе си отричат идеята за целесъобразност. Това се отнася най-вече до целите

на индивидуалната превенция – поправяне и превъзпитание на престъпния деец, предупредително въздействие върху него и ограничаване възможността да извърши нови престъпления.

Доживотният затвор изключва поправянето и превъзпитанието. То се осъществява чрез въздействие върху психиката на осъдения, насочено към позитивна промяна на неговите възгледи, убеждения, навици и стереотипи на поведение, към придобиване на умения за социално вграждане и коригиране на престъпните нагласи. Превъзпитанието изисква да бъдат запазени и доразвити положителните черти на личността, а крайната му цел е престъпникът да бъде мотивиран към законосъобразен начин на живот⁶. И тъй като този ефект може да се разкрие само при последващото му връщане в обществото, възпитателното въздействие предполага наличието на възможност за освобождаване. Поради това то е абсолютно несъвместимо с наказанието доживотен затвор без замяна. При него не съществува перспектива за освобождаване на осъдения и това лишава от смисъл опитите за възпитателно въздействие. Затова лицата, осъдени на доживотен затвор без замяна, се приемат за непоправими.

Същият извод може да бъде направен и за наказанието доживотен затвор. При него е предвидена възможност за замяна с лишаване от свобода и в крайна сметка – за освобождаване на осъдените, поради което те се считат за принципно поправими⁷. При установените в НК условия обаче тази перспектива е твърде далечна, несигурна и по-скоро формална. В чл. 38а, ал. 3 НК се изисква осъденият да е изтърпял не по-малко от двадесет години от наложеното наказание, като през този период не се зачитат работни дни. Едва тогава съдът може да замени доживотния затвор с лишаване от свобода за срок от тридесет години. Съгласно чл. 38а, ал. 5 НК изтърпените 20 години доживотен затвор се зачитат за лишаване от свобода, при което лицето ще трябва да изтърпи оставащите 10 години от наказанието.

Първо, не съществува гаранция, че замяната ще бъде извършена. Тя е установена като възможност, а не задължение на съда и при липсата на законови критерии, изцяло ще зависи от неговата преценка. Като се вземат предвид и тежките психологически последици на продължителното лишаване от свобода, може да се предположи, че замяната няма да се реализира спрямо всички осъдени и за част от тях наказанието доживотен затвор ще се превърне фактически в доживотен затвор без замяна. При отказ на съда да постанови замяната ново предложение за това може да се направи не по-рано от две години (чл. 450, ал. 4 НПК), отново без гаранция, че ще бъде уважено. Така се създава възможност за неопределено времево удължаване на доживотния затвор преди евентуалното му заменяне с лишаване от свобода, което допълнително отдалечава възможността за освобождаване. Накрая, дори при своевременно постановена замяна, освобождаването ще бъде осъществено след близо 30 години престой в затвора. Логично е за част от осъдените това да бъде непосилно дълъг срок.

Следователно правната уредба на доживотния затвор не предлага реална и близка по време възможност за връщане на затворника към свободен живот. Поради това тук могат да се приложат всички аргументи, посочени по повод доживотния затвор без замяна, че целите на поправително-възпитателното въздействие не могат да бъдат постигнати.

Този извод се налага и от гледна точка на последиците на доживотния затвор върху качествата на личността и психиката на осъдените. Дългосрочното лишаване от свобода традиционно е предмет на критика, както в по-старата, така и в съвременната наказателноправна литература. Единодушно се приема, че прекалено дългите срокове не спомагат за поправянето и превъзпитанието на осъдените, а напротив – водят до поява на апатия и безразличие, до липса на стимули за добро поведение, отслабване на жизнената активност, отвикване от условията на свободния живот, неспособност да се грижат за себе си и близките си, прекъсване на връзките с близки и познати⁸. Продължителната изолация влияе негативно и върху психиката на затворниците като обуславя враждебност, чувство за безизходица, загуба на смисъл, различни депресивни състояния и др.⁹ Тези фактори изцяло могат да бъдат отнесени и към двата вида доживотен затвор. При тях те ще се проявят дори с по-голяма сила и интензитет, поради тежкия режим на изтърпяване и изключително дългия престой на осъдените в затвора. При класическия доживотен затвор това значително ще ограничи възможностите за ресоциализация на лицата, при които е допусната замяна с лишаване от свобода, което допълнително подкрепя тезата, че при тях превъзпитателно въздействие не може да се постигне.

Същото се отнася и до следващата цел на наказанието – да въздейства предупредително върху престъпника (чл. 36 ал. 1 п. 2 НК). Тя се определя още като “сплашващо въздействие” и се основава на страха от наказанието. Неговото налагане и изпълнение трябва да формира у деца убеждение, че при ново престъпление отново ще бъде наказан и ще понесе същите, а най-често и по-тежки, ограничения и лишения. Затова ефективността на предупредителното въздействие е в пряка зависимост от тежестта на наказанието, от отражението, което то има в живота на осъдения. Безспорно е, че тази цел в най-голяма степен се постига чрез наказанието лишаване от свобода. В този смисъл е логично тя да бъде постижима и при двата вида доживотен затвор, при които още по-дълбоко се засягат правата и интересите на осъдените. В действителност обаче тези наказания не могат да окажат очакваното от закона предупредително въздействие. То може да се реализира само при перспектива за освобождаване на затворника, като се заложи на естествения му стремеж да избегне връщането си в затвора. Наказанията доживотен затвор и доживотен затвор без замяна не дават такава възможност. Затова при тях не може да се разчита, че именно страхът от ново наказание ще възпре осъдения да извърши престъпление. Това ново наказание не би могло да бъде по-тежко от вече наложеното и следователно не би довело до съществено влошаване на неговото положение. Освен това

продължителното пребиваване в затвора неизбежно води до привикване към създадените там условия и до отпадане на страха от него.

Така донякъде се компрометира и третата цел на наказанието – да ограничи възможността на престъпника да върши нови престъпления. В сравнение с другите видове наказания, доживотното лишаване от свобода осигурява най-големи възможности в тази насока. Те са свързани с тежките ограничения, съпътстващи изтърпяването на наказанието, каквито са специалният режим, повишените изисквания за охрана, неприлагането на лек и общ режим и на наградата домашен отпуск и др. Огромно значение има и фактът, че осъдените се изолира от обществото завинаги, особено при наказанието доживотен затвор без замяна. С това обаче не може напълно да се изключи възможността той да извърши нови престъпления, доколкото такива се осъществяват и в местата за лишаване от свобода (напр. бягство, кражби, посегателства срещу здравето и др.) Затова само по себе си възпиращото действие не е определящо за ефективността на наказанието. То може да се реализира пълноценно само ако бъде съчетано с другите две цели, които са насочени към формиране на вътрешни (психически) задръжки на осъдения пред извършването на нови престъпления.

Наред с разгледаните до тук цели, свързани с престъпния деец, от наказанието се очаква да въздейства възпитателно и предупредително и спрямо останалите членове на обществото. Смисълът на генералната превенция е, чрез наказване на конкретния извършител, да се създаде контрамотив в останалите граждани срещу извършване на престъпления. Това се постига чрез порицателния ефект на наложеното наказание и изразената в него заплаха. От една страна, наказанието указва обществената опасност и укоримост на извършеното деяние, а от друга – формира убеждение у околните, че ако извършат такава проява, ще бъдат наказани по същия начин. Всички видове наказания в НК имат известно общопревантивно въздействие, тъй като повече или по-малко засягат правата и интересите на осъдените. В най-голяма степен този ефект се постига при по-тежките санкции – лишаване от свобода (особено за дълъг срок) и двата вида доживотен затвор. Логично е, че колкото по-големи са ограниченията, лишенията и страданията, свързани с изпълнението на едно наказание, толкова по-респектиращо то ще въздейства спрямо осъдения и всички останали. Затова общопревантивната насоченост е особено присъща на доживотния затвор, дори само поради факта, че свободата на осъдения се отнема завинаги. Всъщност правната уредба на това наказание (и в двата му вида) ясно показва, че то е ориентирано към постигане най-вече на тази цел.

Изложеното до тук дава основание да се направят следните изводи.

Първо, наказанието доживотен затвор, и в двете му форми, не съответства на принципа на целесъобразността. Той следва от характера на чл. 36 НК, където целите на наказанието са установени императивно и кумулативно. Това означава, че всяко наказание в НК трябва да бъде уредено така, че да въздейства едновременно за постигане на индивидуалната и на генералната

превенция, т.е. да реализира в една или друга степен всички посочени от закона цели. Доживотното лишаване от свобода не отговаря на това изискване. Чрез него се осъществява най-вече общата превенция и се ограничава възможността осъденият да извърши ново престъпление, докато целите на възпитателното и предупредително въздействие са изцяло непостижими.

Тук се налага едно уточнение. Целите по чл. 36 НК, взети в съвкупност, могат да бъдат постигнати единствено чрез наказанието лишаване от свобода. Санкции като глоба, конфискация или лишаване от права по чл. 37, ал. 1, т. 6 и 7 НК, например, не могат физически да ограничат престъпника да извърши ново престъпление. Следователно в НК съществуват и други наказания, които не реализират напълно всички цели по чл. 36 НК, но тяхната целесъобразност не се оспорва. Причината е, че при тях винаги се постига известно възпитателно и предупредително въздействие върху дееца и останалите граждани, тъй като се засягат права и интереси на осъдения, без да се изключва вграждането му в обществото. Така се постига основното съдържание на специалната и генералната превенция и дори на преден план да бъде изведена една от целите, това не води до пълно игнориране на останалите. При двата вида доживотен затвор ситуацията е различна. Те са насочени изцяло към осъществяване на генералната превенция и напълно пренебрегват най-значимите цели на индивидуалната, поставени на първо място чл. 36 НК.

С това доживотното лишаване от свобода противоречи и на основните принципи, на концепцията за наказанието в българското наказателно право. Една от ръководните идеи при създаването на НК е за използване на минимум принуда и съчетаването ѝ с поправително-възпитателно въздействие върху дееца и останалите граждани¹⁰. Относно наказанието се изхожда от разбирането, че “няма престъпник, който не може да бъде поправен и върнат на обществото като пълноценен гражданин”¹¹. С оглед на това, целите на наказанието са правно регламентирани в чл. 36 НК и сред тях на преден план са изведени възпитателното и предупредителното въздействие спрямо осъдения. На този принцип е изградена и санкционната система, в която основно наказание е лишаването от свобода за определен срок.

От изложените по-горе аргументи следва, че правната уредба на доживотния затвор се опира на принципи с противоположно съдържание. Тук също могат да бъдат направени някои възражения. Доживотното лишаване от свобода е въведено близо три десетилетия след приемането на НК. Би могло следователно да се твърди, че на този етап философията на НК вече е остаряла, че принципите, заложили в него не съответстват на новите обществени отношения, че нарастващата престъпност изисква засилване на наказателната репресия и др. Това са въпроси, надхвърлящи предмета на настоящото изложение и тяхната основателност тук няма да се разисква. Същевременно те не могат да “оправдаят” особеностите на двата вида доживотен затвор. Настъпилите промени във възгледите, ценностите и потребностите на обществото безспорно са наме-

рили израз и в концепцията за наказанието. Но основните негови принципи и идеи са запазили своето място и днес в българското наказателно право. Сред тях е изискването за хуманност, за съчетаване на репресията с въздействие, насочващо наказанието към по-далечни цели в борбата с престъпността.

Поради начина, по който е уредено в НК, доживотното лишаване от свобода налага идеи, чужди на съвременното наказателно право. Като изключва целите за възпитателно и предупредително въздействие, то обрича затворника на съхранително третиране, предназначено единствено да предпази обществото от евентуален рецидив. Предварително се изключва малката, макар и теоретична възможност за положителна промяна в него и се стига до своеобразното му "отписване" като непоправим, или по-точно неподлежащ на поправяне, което е несправедливо. Така доживотният затвор се превръща в "голо възмездие" за престъпника и в средство за сплашване на другите граждани и се доближава до ефекта на отмененото като нехуманно и нецелесъобразно смъртно наказание.

Проблемът за целесъобразността на доживотното лишаване от свобода има и трета страна. *Тя е, че целите по чл. 36 НК не могат да бъдат надежден критерий за избор между доживотен затвор и доживотен затвор без замяна така, както е заложено в чл. 38 ал. 1 НК.* Причината е, че те еднакво постигат (или не постигат) целите на наказанието. И двата вида доживотен затвор не оказват възпитателно и предупредително въздействие върху престъпния деец. Същевременно в еднаква степен го ограничават да извърши нови престъпления. Това следва от разпоредбата на чл. 127д ЗИН, според която спрямо лицата, осъдени на доживотен затвор без замяна, се прилагат правилата за осъдените на доживотен затвор. Следователно и двете наказания лишават осъдения от свобода до края на живота му и се изпълняват по един и същи ред относно режим на изтърпяване, степен на изолация и охрана, възможност за полагане на труд, за замяна на първоначалния режим с по-лек и др. Като разлика може да се посочи само предвидената в НК възможност за замяна на доживотния затвор с лишаване от свобода, което поражда известна опасност осъденият да извърши престъпление след евентуалното си освобождаване. Замяната обаче е перспектива, която възниква след изключително дълъг период от време и изцяло зависи от преценката на съда. Затова, по посочените вече съображения, може да се приеме, че тя няма да се реализира спрямо всички осъдени, а при още по-малка част от тях ще се стигне до излизане на свобода.

Двата вида доживотен затвор разкриват и сходно общопревантивно въздействие. Поставянето им в съотношение на "по-леко" и "по-тежко" наказание е обосновано от гледна точка на правната им уредба, но едва ли намира отражение в представите на обществото. Разграничаване на двете наказания в съзнанието на хората би било възможно при една по-сигурна и близка във времето перспектива за освобождаване на осъдените при класическия доживотен затвор. При настоящите условия обаче разлика между доживотен затвор и доживотен затвор без замяна трудно може да се направи без наличието на специални

познания по наказателно право, каквито повечето хора не притежават. Освен това все още липсват реално извършени замени на доживотен затвор с лишаване от свобода, които, при съответно огласяване в обществото, биха спомогнали за разграничаване на двете наказания. За момента обаче е логично да предположим, че голяма част от хората ги възприемат като едно – доживотен затвор. И ако едно лице се е отказало да извърши престъпление поради страх, че ще бъде наказано с доживотен затвор без замяна, то не би извършило същото престъпление дори да знае, че ще му се наложи само доживотен затвор.

Така поставените въпроси налагат правната уредба на двата вида доживотен затвор да бъде преосмислена. На първо място е недопустимо в НК да съществуват санкции, противоречащи на съвременното разбиране за смисъла и значението на наказанието. От друга страна, сходството на двете наказания прави излишна и неприложима една от предпоставките за прилагане на доживотния затвор без замяна по чл. 38, ал. 1 НК, а именно целите по чл. 36 да не могат да бъдат постигнати чрез по-леко наказание. С това се поставя под съмнение и ползата от съвместното съществуване на двата вида доживотен затвор в НК. Наличието на две еднакво тежки наказания, с идентични последици за осъдените и въздействие в обществото, не е богатство на санкционната система. То е лишено от практически смисъл и не съдейства за по-голяма ефективност в борбата с престъпността.

БЕЛЕЖКИ

¹ Стойнов А. Наказателно право. Обща част. С., Сиела, 1999, с. 387. Също така Гиргинов, А. Наказателно право на Република България. Обща част. С., Изд. къща СОФИ-Р, 2002, с. 257.

² П. 3-70 Пл., п. 13-73 Пл., п. 2-74 Пл., п. 7-75 Пл., п. 1-78 Пл., п. 2-80 Пл., ТР 47-79 ОСНК, Р 190-71-III, 528-93-I, 401-2002-II и други.

³ Гиргинов, А., З. Трайков. Коментар на Наказателния кодекс. Обща част. Т. II, с. 186–192; Груев, Л. Санкционната система по българското наказателно право; Йотов, Б. Наказателно право. Обща част. С., 2002.

⁴ Лютов, К. Основни въпроси на наказанието лишаване от свобода. С., 1967, с. 45.

⁵ Ненов, И. Развитие на системата на наказанията по българското социалистическо право, ГСУ ЮФ, 60, 1969, № 1, с. 297.

⁶ В този смисъл Лютов, К. Цит. съч., с. 19–21; Хаджийски, М. Психологическото консултиране в пенитенциарната практика. В. Търново, 2001.

⁷ Стойнов, А. Цит. съч., с. 403.

⁸ Лютов, К. Цит. съч., с. 53.

⁹ Хаджийски, М. Цит. съч.

¹⁰ Ненов, И. Наказателно право на Република България. Обща част. книга първа. С., Изд. къща СОФИ-Р, 1992, с. 15.

¹¹ Реч на министъра на правосъдието Светла Даскалова по проекта за Наказателен кодекс (12.03.1968 г.). – Сп. Съвременно право, № 4, 1968.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гиргинов, А. Наказателно право на Република България. Обща част. С., Изд. къща СОФИ-Р, 2002.
2. Гиргинов, А., З. Трайков. Коментар на Наказателния кодекс. Обща част. Т. II.
3. Груев, Л. Санкционната система по българското наказателно право. С., Сиби, 1997.
4. Йотов, Б. Наказателно право. Обща част. С., 2002.
5. Лютов, К. Основни въпроси на наказанието лишаване от свобода. С., 1967.
6. Ненов, И. Развитие на системата на наказанията по българското социалистическо право, ГСУ ЮФ, 60, 1969, № 1.
7. Ненов, И. Наказателно право на Република България. Обща част. С., книга първа, Изд. къща СОФИ-Р, 1992.
8. Стойнов, А. Наказателно право. Обща част. С., Сиела, 1999.
9. Хаджийски, М. Психологическото консултиране в пенитенциарната практика. В. Търново, 2001.